

Бідолаха Діоніс

Міхай Емінеску

Переклав Андрій М'ястківський

..і все ж, коли дивитися на руку лише одним оком, вона видається меншою, ніж тоді, коли дивишся обома. Мав би троє очей, то бачив би її ще більшою, і в скільки разів більше мав би очей, у стільки разів більшими здавалися б довколишні речі. Виходить, народившись з тисячами очей, я серед велетенських явищ за законами пропорції бачив би все таким самим, як бачу зараз, ні більшим, ні меншим. Уявімо собі світ, що зменшився до розміру маленької кульки; в такій же пропорції на ньому зменшилося б усе; жителі того світу, наділені такими органами, як у нас, відчували б усе так, як відчуваємо ми. Чи уявімо, *ceteris paribus*[5], що все збільшилося у тисячі разів — вийшло б те саме. Коли не міняти пропорцій, світ, збільшений чи зменшений у багато разів, залишиться таким, як є. Речі, побачені одним оком, здаються меншими; двома — більшими; яка ж їхня справжня величина? Хто знає, чи не живемо ми в мікроскопічному світі, і тільки очі наші здатні бачити все таким, як бачимо? Хто знає, чи не бачить кожна людина по-своєму, чи не чує кожен звук по-своєму, і тільки мова називає по-різному побачене й почуте однаково, об'єднує його для розуміння. Мова? Ні. Може, й кожне слово звучить по-різному для різних людей — тільки індивід залишається самим собою і чує мову по-своєму.

А чи уявно безмежний простір не є лише часткою, крапельинкою в порівнянні із безмежжям? Чи не так само в безконечній вічності не існує певного відтинку часу, а тільки миті, з яких складається вічність? Отак. Уявляючи світ краплиною роси і відповідно уявляючи час єдиною миттю, ми відчуваємо в цьому мікроскопічному світі віки, отже, і люди в цьому уявному світі мислять і діють так само, як ми в наших обставинах, і свої роки вони відчують, як ми свої. Хоч би в яке мікроскопічне безмежжя ми не вдавалися, все буде так, як сьогодні.

...Насправді світ — це уявлення нашої душі. Не існує ні часу, ні простору поза нашою душею. Минуле й майбутнє в мені, як ліс у жолуді, як віддзеркалення зоряного неба в росині. Якби ми знали ту таємницю, яка може поєднувати нас із двома порядками речей, що приховані в нас, загадку, якою, можливо, володіли єгипетські та асирійські маги, тоді, поринаючи в глибини душі, ми могли б жити в минулому, поселятися в світах зір і сонця. Шкода, що наука викликання духів та астрологія втрачені, — а то хто зна, скільки було б відкрито таємничого! Якщо світ — це уявлення, то чому ми не можемо координувати послідовність явищ так, як хочемо самі? Неправда, що існує минуле — це послідовність у нашому мисленні, причини явищ для нас послідовні і ті самі завжди, вони відбуваються одночасно з іншими. Хіба не можливо жити в часи Мірчі Великого чи Алексаидра Доброго? Математична точка губиться в безмежності, як і мить у неподільній безконечності, що не зупиняється у вічності часу й простору. Атоми простору й часу безконечні!.. Оце б і мені загубитися в безмежжі своєї душі і

виникнути, скажімо, в епосі Александра Доброго, отже...

Чесне слово, читач, похитавши головою, питає: хто із смертних може так думати? А все це виникло в здичавілій патлатій голові, на яку насаджено смушеву шапку. Стояла ніч; на вузькі, покривлені вулиці, що тяглися між невеличкими, абияк поставленими будівлями, падав дрібний дощ; із таких вулиць складалася більша частина столиці Румунії; по калюжах, по тванючі ступали великі чоботи, яким був би байдужий навіть потоп; із їхніх високих халяв виростали штани індивіда, котрий і роздумував про час. Постать нашого героя розпливалася в струменях дощу, хто знає, що її захищало від води — чи наскрізь промоклий одяг, чи метафізика. Із шинків та крамничок крізь немиті вікна з багатьма шибочками пробивалося брудне світло. Деся, насвистуючи якусь мелодію, проходив романтик, деся п'яний грубіян говорив із стінами, з вітром, деся чалапала закутана в каптур жінка; перехожі тягли за собою по розгрозній дорозі довгі тіні, що були схожі на чорних драконів із північних сказань... Із однієї відчиненої корчми долинали стогони скрипки. Наш метафізик підійшов до дверей; світло вихопило з мороку його обличчя. Цей Діоніс був гарний собою. Обличчя приємне, біле, як притінений мармур, трішки похмуре, певне, од дощу, очі — мигдалини, наче із чорного оксамиту. Вид світився м'якою, невинною усмішкою, коли Діоніс побачив, як циганчук з маленькою голівкою, в капелюсі, криса якого тяглися в безмежжя, у чоботях, у яких він міг би вміститися весь, у сюртуці з чужого плеча, що сягав п'ят, мучив смичком з кількох волосинок бідолашну скрипку та кістлявими пальцями натискав на струни — і вони нервово скреготали, а довкола нього місив землю взутий у великі капці, встелені соломою, довготелесий угорець. Хоч і не подобалось те видовище моєму подорожньому, але воно вітало нашого героя, що протверезів од своїх метафізичних фантазій і, збагнувши, що промок до нитки, ввійшов до корчми просохнути. Він підняв волохату шапку — оголилося чисте, біле, в міру опукле чоло, яке цілком відповідало приємному обличчю. Волосся пасмами звивалося до пліч, його дика чорнота виразно контрастувала з молодим, майже дитячим обличчям. Він повісив на кілок своє мокре пальто, вдихнув п'яний запах турецької кави, і його знову охопила задума, яка іноді пасує вродливим дитячим обличчям. Серед закіптявлених, пропахлих тютюновим смородом стін, серед стукоту гравців у доміно і розмірених ударів обшитих деревом дзигарів чаділи дрімотливі лампи, цідячи в застояне повітря жовте світло. Діоніс, усміхаючись, щось підраховував олівцем на старому зачовганому столі. Його усмішка була невинна, можна сказати, медова, та все одно поінята смутком. Осмута в його віці — характерна ознака сирітства; він був сиротою, яких у нас чимало, без певних перспектив і надій. Виходячи з цього, можна було судити, що ця людина далеко не піде, особливо ж, якщо зважити на бідність — Діоніс був хлопець бідний.

А податливий характер робив його ще біднішим. Молодий — літ вісімнадцяти, а це ще гірше... Яке життя чекало його?.. Він став визнаним писарем, а воля у виборі елементів культури давала йому змогу читати тільки те, чого прагнула його мрійлива душа. Містичні, витончені метафізичні речі, як магніт, притягували його розум, то й не дивно, що для нього уява була життям, а життя уявою. І не диво, що він став

забобонним. Часто уявляв, яким сумним, довгим та одноманітним буде його життя — опалий листок на воді. Не кохав, бо не мав нікого в світі, був слабкий духом, а тому неспроможний сотворити собі щасливішу долю, тож він і знав, що при такому "порядку дійсності", як він називав своє життя, не зустріне ні усмішки, ні сльози; не знаючи ні любові, ні ненависті, згасне, як іскорка, і ніхто в цілому світі не згадає про нього. Помешкання пустельника, темний, заснований павутинням закуток архіву якоїсь канцелярії та лінива й сонна атмосфера кав'ярні — оце й усе його життя. Кому цікаво знати, що й він має серце, хто питає, як питають багатьох, чи і йому хочеться одягтися, як інші, чи й він хотів би любити? Любити... Думка про це часто гнітила його серце. О, як би він любив! Як би носив на руках ту, котра покохала б його, як би він молився на неї! Часто уявляв її струнку постать, біляве обличчя, золоте волосся — всі ідеали були біляві — і йому здавалося, що відчуває її вузькі холодні долоньки в своїх руках, здавалося, що тануть його очі, душа, все єство, коли він дивиться на неї.

За столами сидять розпатлані картярі. Тримаючи карти в тремтячих руках, перш ніж зробити хід, вони ляскають пальцями, беззвучно ворують губами, час від часу сьорбають каву чи пиво, що стоїть перед ними як знак тріумфу. А онде якийсь пише крейдою по зеленому сукні більярдного стола; а той, з високим капелюхом на потилиці, з довгою цигаркою в зубах, заклавши за спину руки, дивиться, чорт його знає, з цікавості чи лише так, аби дивитись, на портрет Дибича-Забалканського, що висить на закурений стіні. Дзигар, тлумач старого часу, вибиває своєю металевою мовою 12 разів, сповіщаючи світові, який його не слухає, що минула дванадцята година ночі. Діоніс вирушає додому. Дощ надворі вгомонився, крізь хвилі й мережива темносиніх хмар пробивається холодний блідий місяць... Серед зарослого бур'янами городу дивиться в світ вибитими вікнами старий будинок з прогнилим, укритим мохом гонтовим дахом; мох при холодному місячному світлі здається інеєм. Дерев'яні сходи ведуть на другий поверх. Відчинені на балкон великі двері тримаються на одному завісові, гойдаються і скриплять од вітру, струхнявілі чорні східці похитуються, деякі вже поодпадали — і треба ступати через один, через два; від кроків погойдується дерев'яний балкон. Діоніс перелазить через паркан, пробирається крізь зарослі городу і квапливо долає сходи. Всі двері відчинені. Він заходить до високої просторої, пустої кімнати. Стіни чорні від патьоків, що крізь стелю проникають з даху; на колись білених вапном стінах проступають зелені плями; віконні рами потріскалися від ваги старих стін; переіржавіли й розсипалися ґрати, на вікнах стирчать тільки руді оцупки. В кутках стелі з довгими похмурими сволоками павуки мирно тчуть свої мережива; в кутку на підлозі спить кілька сотень старих книг, багато з них — грецькі, з візантійськими повчаннями; у другому кутку — ліжко, тобто кілька дощок, покладених на козли, пристелених солом'яною матою та червоною ковдрою. Біля ліжка — брудний, побитий шашлями столик з вирізаними на ньому латинськими та готичними буквами; на столику — вірші, зіжмакані газети, безплатні брошури, — взагалі безбожний рейвах. При фантастичному місячному світлі, що вливається крізь великі вікна, здається, що підлога побілена крейдою; на темних стінах два світлі квадрати од вікон; у місячному

промінні срібляться павутиння, а над купою книг вимальовується ангельська подoba людини. То портрет у натуральну величину юнака років вісімнадцяти з довгим чорним волоссям, з тонкими рожевими губами, з ніжними білими, наче вирізьбленими з мармуру, щоками, з великими голубими очима між довгими чорними віями під густими бровами. Ті очі такі променисті, що, здається, дивляться вони самою невинністю та жіночою добротою. Хоч на тому портреті зображено особу, одягнену по-чоловічому, та ніжні білі руки, витончені риси обличчя, лагідні очі незбагненої глибини, чітке, по-жіночому маленьке чоло, задовге хвилясте волосся примушують думати, що то переодягнена дівчина. Мрійник Діоніс зупиняється перед портретом, який при світлі повного місяця здається живим... У його очах забобонна поштивість, і він шепоче крізь сльози: "Добрий вечір, тату!.." — і здається, що тінь усміхається з дерев'яної рами; він підступається ближче, цілує руки на портреті, потім — щоки, губи, очі, що світяться голубим. Пойнятий любов'ю до істоти, яка вже не існує, він хотів би, щоб ця прохолодна ніч тривала вічно, щоб вічно тривало незбагнення, п'янке і таке щасливе його божевілля. Власне, цьому портретові він віддавав усю свою любов, у ньому було все його життя... Так, це портрет його батька в такому віці, як Діоніс тепер. Його мати, висока, бліда білява жінка з чорними очима, часто розповідала, що батько чомусь із верхів зійшов до простих людей. Загадковий, нікому не відкриваючи таємниці свого походження, він жив у хаті старого священика, в якого була донька Марія. Вони покохались. Він обіцяв їй, що колись відкриється таємниця його душі, і він візьме її за дружину, що її чекає золота доля. Та якось отримав листа з чорною сургучевою печаткою... розірвав, прочитав і пошматував на дрібні клаптики — і скаламутилось йому в голові... то була копія заповіту. Він помер у лікарні для божевільних... мовчазний, блідий, до останньої хвилини життя зберігши якусь велику таємницю.

Плодом їхнього кохання був Діоніс.

Удовиця ростила його як могла працею своїх ніжних панських рук; її обличчя було жовте, як віск, її сумирні притуманені очі розуміли тільки його, і турбувалася вона тільки про нього і про портрет. Очі в дитини були гарні, як на батьковому портреті.

— Ой вродливий же був папа! — казав хлопчина, усміхаючись, і мати крадькома втирала сльозу.

— Очі, правда ж, Діонісе, очі!

— Так, мамо!

— Ці очі!.. О, якби ти їх побачив хоч раз у житті, тобі здалося б, що в них сяють голубі світанкові зорі. Він був вродливий і таким молодим помер!.. І вписалися ці гарні очі в тумани моїх дум, як дві голубі зорі...

Вона брала сина на руки, голубила й цілувала. Крім її чорних очей, у ньому було все батькове — дитина з портрета. Виховувала його мати погано, інакше не могла. Дуже вже його любила! Він був єдиною її надією в безпросвітному житті. Вся її душа оживала в синові. А він цілими днями міг роздумувати над якимось почутим словом. Але одного дня, виснажена злиднями, вона згасла, як свічка. В лихоманці схопила його руку й притулила до серця, щоб зігріти — це було символом всього її життя.

З того часу на його обличчі, в його усмішці зачала солодка тінь печалі, яка привертала нестримну цікавість до нього виховательок пансіонату, в якому він навчався. А йому й на думку не спадало, що його хтось може полюбити — його ніхто не любив у світі, крім матері — та й як хтось міг полюбити його, такого самотнього, такого убогого, з безпросвітним майбутнім?

"У кожної людини, — думав він, — є сім'я, друзі, родичі,— то яке кому діло до мене? Як живу, так і помру, ніким не люблений, ніким не оплаканий".

Місяць заховався в порваній блискавкою хмарі — в кімнаті потемніло, не стало видно ні портрета, ні Діоніса. Він засвітив світло.

Глянемо тепер на вбогість при лойовій свічці, яку він устроїв у плящину, що заміняла підсвічник. Тут він жив улітку і взимку. Взимку — лютий мороз, од якого тріщав сволок, тріщали дерева й каміння, в обмерзлих гілляках завивав вітер; йому хотілося заснути, бачити спи, але мороз зліплював повіки, засновував павутинням очі. Його сюртук був потертий, обірваний по краях, дірявий на ліктях; здавалося, що й вітер сміявся з нього. І люди дивувалися з Діонісової убогості... Але довгими холодними ночами, досягши вершин своєї нужденності, він не сумував. То було його середовище. В його мозку поставав уявний, дивний, неймовірний, смішний світ. І він відчував, що його думки стають ритмічними рядками, починають римуватися, і вже не міг встояти перед спокусою записати їх на папір... Тим більше, що карафа була порожня, і можна було наповнити її сумними роздумами...

"Ах, карафа! Ти пузата, але порожньо насподі,
Вже єство твоє нікчемне на підсвічник тільки й варте...
Коли вбогість надихає, то співай, голодний барде,
Ні грошей в житті не мав я, пі вина краплини в роті!

Королівство — за цигарку, дим здається білим пір'ям
І химерою... Чому ж це грає вітер, як музика?
На горищі кіт м'явкоче... Синій гребінь у індика,
Що своїм коротким кроком все обмірює подвір'я.

Ну й мороз, аж пару видно. Я в шапчину вліз овечу,
Та стирчать із неї вуха, й лікті ніде заховати.
Я, як циган, що лиш палець зігріва в теплі од хати,
Хочу неводом впіймати теплоти хоча б на вечір.

Мишка он яка маленька — власну має кожушинку,
Їсть книжки мої цікаві, повні символів, химер,
І гордиться, що смачний їй твір, що витворив Гомер,
Має нори, як палати, й не одну малу дитинку.

А в моїй старій кімнаті, що в пилюці, в павутинні,

Суне тьма блощиць червоних, та усі, неначе звірі.
Лихо зім'ятій соломі та моїй нещасній шкірі —
Кров із мене ссуть прокляті і на грудях, і на спині.

Йдуть блощиці погуляти, бо таку вже мають звичку.
Он дорідна, наче пані, та підступна хижа кузька,
Муж проворний біля неї, певне, знав по-французьки,
Молоденькі оточили їхню донечку-блощичку.

Бррр!.. Мороз... Блоха стрибками...
Ось послиню зараз палець — і впіймається гульвіса!..
Ні, не стану полювати, відпущу її до біса,
Може, матиме притулок в пазусі якоїсь дами.

Кіт воркоче біля печі — ні турботи, ні роботи...
Йди сюди, то поговорим про що знаємо, що бачим!
Щоб в котів була країна, був би мером ти котячим,
Мав би ти життя боярське в тій країні, бідний коте.

Що він думає, згорнувшись, мов пухнастий сірий м'ячик,
Що очиська так примружив і так солодко воркоче?
Може, те, що киця-папі зустрічатися з ним хоче?..
От лежить і фантазує про приваби тих побачень.

Був би світ лише котячим, чи й поети теж були б там?
Ну, звичайно, м'явкотіли б довгі вірші, довгі оди
І мишей смачних ловили, мали б інші насолоди,
Та гуляли б по покрівлях, світлом місяця облитих.

Щоб філософом був котик, то була б така біда:
Світ із вимислів найкращих, із своїх таки — котячих,
На карнизах та горищах він велично б так тлумачив,
Ран небесний показав би в мріях містика-кота.

Чи як попик у каплиці, він молився б, аж потів,
Тій істоті, що створила і себе, й котячий рід,
І, муркочучи велике всюдисуще слово "кіт",
Цілий піст би їв скромне, як ведеться у котів.

Я між тими проживаю, хто ламає всі закони,
Хто кричить, що розум в кішки вищий від людських умів,

Дух котячий розповсюдив, все людське хвостом замів,—
Не страшні для мене пекло, ні ікони, ані дзвони.

Anathema sit! [6] — прокаже хитрий кіт кому захоче...
О байдужі та бездушні ви, вгодовані коти!
Маєш кігті ти на лапах, довгі вуса підкрути
І схопи того та схрумай, хто блукає серед ночі.

Ой, вже свічка догоряє, морок проситься до хати.
Ніч мене не забуває, піч підступна, наче кішка...
Ми розкішні сні побачим — кіт на припічку, я в ліжку...
Думи, думи обсідають, мушу спати-спочивати.

Огорни мене, дрімото, а чи смерть, яку вже видно!
Все мені тепер байдуже — блохи, кішка, холод, місяць...
Щось для всіх десь духи місять,
І мені щось буде з того: чи по е з і я, чи з л и д н і!"

Того вечора Діоніс був чомусь веселий. При немічному червоному вогнику свічки, що догоряла в шийці карафи, він розгорнув стару в шкіряній оправі, поїдену міллю книгу — рукопис астральних пророцтв. Діоніс був забобонним атеїстом — таких багато. Заголовні літери тієї книги намальовані червоним, як кров, чорнилом, — смиренно вигнута фантастична слов'янська в'язь. Візантійська астрологія Здебільшого базувалась на системі геоцентризму, яка доводила, що центр всесвіту — земля, і Бог сотворив всесвіт на догоду людині. Назва була написана латиною: "Architecturae cosmicae sive astronomiae geocentriae copendium" [7] — "Вчення про Боже впорядкування світу, про те, як все для землі було створено Богом, по-грецькому і порумунському тлумачене, та про вплив сузір'їв на людське життя із посвятою: "Тому, чиє буття безмежне і діяння рук чиїх чудесне на вічну славу Богу". Аркуші рясніли схемами уявних систем світу, портретами Платона, Піфагора, грецькими висновками. Два схрещені трикутники з написом: "Director coeli vigilat noctesque diesque, qui sistit fixas horas terriginae" [8]. Сузір'я, накреслені червоним, геометричні фігури містичних систем, а потім — тлумачення сновидінь у алфавітному порядку; та книга не давала ніякої поживи для забобонного розуму, схильного до подібних харчів. В кінці було зображено св. Георгія, що перемагає дракона — милий боже, та це ж символ, що стверджує правду, яка перемагає незнання. Золото на шкіряній обкладинці стерлось, тільки подекуди лишилися плями од нього. Спершись ліктями на стіл, охопивши руками голову, Діоніс розшифровував туманні тексти з особливою цікавістю, поки не згоріла свічка й не заблимав та не задимів гнотик. Тоді Діоніс одчинив вікно, присунув до нього стілець, і при блідому світлі місяця, гортаючи сторінки, розглядав дивні сузір'я. На одній сторінці знайшов багато кіл, що перепліталися, нагадуючи клубок ниток або намальоване кров'ю павутиння. Потім мрійливо задивився на місяць, що

крізь розтоплене срібло хмарин плив у прозорому небі поміж золотих бризок зір. І здавалось Діонісу, що вгорі є тисячі кругів, які пронизують всю голубу височінь... "Хто знає,— думав Діоніс, — чи нема в цій книзі знака, який би вказав, як перенестися в душевні глибини, у світи, які формуються в прекрасні простори чудесної, привільної голубіні так, як хочеться людині".

Перед житлом Діоніса стояв красивий білий будинок. Із відчиненого вікна на другому поверсі линули приємні звуки фортепіано, крізь які пробивався тремтливий дівочий голос, що наче вимовляв чарівну фантастичну молитву. Діоніс заплющив очі, щоб дати волю уяві. І здалося, що він у безмежній піщаній пустелі, над якою світить фантистичний, блідий, як обличчя помираючої дівчини, місяць... Опівніч. Німує пустеля, завмерло повітря, тільки Діонісове дихання живе і очі його живі, бо він бачить у небесній висоті білого янгола на срібній хмарині, який, ставши навколішки і стуливши на грудях долоні, тремтячим голосом співає божественну пісню — молитву непорочної діви. І одкривши очі, побачив серед освітленого салону молоду дівчину в білій сукні; її довгі ніжні пальці плавали по клавішах — і над звуками струн стелився м'який божественний голос. Здавалось, що святий геній британця Шекспіра творить над землею нового місячного янгола — нову Офелію. Діоніс знову замружив очі, щоб опинитися в пустелі, де білий палац опушується срібною хмарою, на якій стоять навколішки молода дівчина і янгол. Потім міцніше зімкнув повіки — і видіння розчинилося в темряві, тільки було чути дівочу молитву... Давно затихла музика, а він, не розплющуючи очей, жив у власних видивах. А коли вернувся до дійсності, побачив, що вікно в палаці відчинене, світло в салоні погасло, а шибки при місяці стали мовби срібними. Повітря було по-літньому тепле, а місячне проміння, проникаючи в кімнату Діоніса, освітлювало його бліде обличчя, наповнювало його душу невимовним смутком. "Так, — повторював він нав'язливу думку, — за нашим чолом є світ — ота безмежна пустеля... Ні, не тільки простір, а й час і минуле". Він знову глянув на павутиння червоних ліній, і вони почали рухатись. Притулив палець до їхнього центру — і солодко защеміло йому в душі; причулось шепотіння старих дідів, які колись взимку садили його, малого, собі на коліна й розповідали про фей, про їхні кришталеві палаци; йому здавалось, що те було вчора, він заплутував пальчики в білі дідівські бороди і слухав тихі оповіді про чарівне минуле... І він не сумнівався ні в чому... Чиясь невидима рука повертала його в давнину. Бачив князів, одягнених у золото й соболі, чув, як промовляють вони із своїх тронів, у старих замках бачив ради старійшин, бачив, як у дворі господаря метушиться бадьорий християнський люд, але все те мішма.

Астрологічні лінії звивалися, як гадюки у вогні. Розросталося їхнє павутиння.

"Де ми є?" — почувся голос із центру плетива.

"В часі Александра Доброго..." — намагався прошепотіти Діоніс; подив і радість пройняли його душу... а червоне павутиння поволі видовжувалося, прозорішало й перетворювалось на рожеве небо, яке буває при заході сонця. Воно зводилось над скошеним полем, що пахло свіжим сіном; золотаві хмарини копичились над обрієм; поле ставало пурпуровим, у повітрі мерехтіли силуети птахів, у річках відбивалося

розтоплене золото заходу, кликав до вечірні далекий дзвін. Яке дивне на Діонісові вбрання! Чорна ряса, на голові скуфія, а в руці астрологічна книга. І все це було близьке йому! Він уже не був собою. І дуже природним видавалося те, що опинився в іншому світі. Пам'ятав, як вийшов у поле, як читав і заснув. Похмура кімната, минуле життя людини, що звалася Діонісом, дивно... те йому приснилось! "Усе це витівки книги, — подумав він, — так багато снилось незвичного. Дивний чужий світ, чужі люди, мова, ніби й наша, та все одно якась інша, чужа..." Дивно! Чернець Дан наснив себе мирянином на ймення Діоніс... Здається, це сталося в інші часи, серед інших людей! Дивно! "Ах, учителю Рубене, — каже він, усміхаючись, — книга твоя справді чарівна, тільки б не туманила розуму; зараз я, чернець, відчуваю, як душа моя мандрує із віку у вік, і лише смерть примусить забути, що вона жила. Правду кажеш, учителю Рубене, що єгиптяни мали рацію, віруючи в переселення душ. Правду кажеш, що в нашій душі безмежний простір та безконечний час, і ми не позбавлені магічної здатності переселятися куди захочемо. Я живу в часи князування Александра, а невидима рука перекидала мене в майбутні часи моєї душі. Скільки людей в одній людині? Та стільки ж, скільки зірок уміщається в краплині роси під небом ясної ночі. І коли збільшити ту росину, щоб заглянути в її глибину, побачиш усі зорі неба, а кожна зоря — то світ з країнами й народами, зі своєю історією. Всесвіт у одній краплині. Який мудрий цей єврей!" — думає він про вчителя Рубена.

Він підводиться із трави, тримаючи в руці стару книгу. Далеко видніються гори, чола яких увінчують ліси, схили губляться в долинах з голубими потоками. Округлі, важкі, наче грозіві, хмари пливуть по глибокому синьому небу; гори втикають у них свої скелі й вершини; на тлі призахіднього сонця виділяється стовбур опаленої громом ялини. Коли сонце заходить за хмари, гори здаються голубими й позолоченими світлом, що пашисть за ними. Ховаючи світло небесного володаря в глибокі печери та де-не-де розливаючи його невеличкими озерцями, які потім стануть голубими кучерями вечора, сонце опускається в долину і здається променистою головою на чорних плечах самотньої смереки, застряє воно у вітах, наче рубінове гніздо, посилає рожеві пасмуги на вершини гір — і вони здаються розтопленим сріблом, а коли зовсім поринає за гори, які вищають і темнішають, обрамлює їх рожевим сяєвом. Поволі вечоріє, на синьому полі неба займаються великі зорі й солодко тремтять у м'якому вечірньому повітрі; весь вечір під сонливим місяцем сповнюється гармонійними звуками.

Крізь цей вечірній рожевий світ іде наш чернець, байдужий до його краси, зі своїми дивними враженнями. Вдалині видніються блискучі бані Ясських церков, гарно побілені хати під старими стріхами, на які розливає своє фіалкове світло місяць — він щойно викотився з-за обрію. Чернець іде квапливо кривою вуличкою з похилими будинками, в яких верхні поверхи ширші, ніж нижні, і опираються вони на ганки та стовпи. На ганках сидять-бесіднують старі люди; із-між відчинених віконниць, крізь заграбовані вікна, на яких стоять горшки з жовтими, мов золото, квітами, виглядають рум'яні, як яблука, дівчата. Вулицями пролягають довгі вузькі смуги місячного світла; то там, то там пройде, посвистуючи, якийсь чоловік — і вулиці поволі засипають,

зачиняються віконниці, за вікнами гаснуть свічки; втягуючи голови в коміри своїх шинелей, походжають нічні сторожі; і наш мандрівник, як грубо вирізьблена тінь, пробирається тими вулицями.

Зупинився чернець перед будинком, що стояв самотньо серед огороженого парканом порожнього подвір'я. Крізь щілини зачинених віконниць пробивалося світло. Будівля була гостроверха, її стіни — з дрібних камінців, якими обмуровують криниці, тиньк облупився, і вона нагадувала руїну старої фортеці. Віконниці були довші, ніж вікна; на балкон, що стояв на кам'яних стовпах, вели сходи, які сягали половини будівлі. На подвір'ї не було жодної господарської споруди, жодної деревини, тільки суха трава, жовта під місяцем; над криницею од тихого вітру погойдувався журавель. Чернець квапливо піднявся сходами, постукав у сінешні двері. У сінях залупали кроки.

— Хто-о-о? — запитав глухуватий спокійний голос,

— Я, Дан.

Двері відчинились, і перед Даном з'явився високий чоловік з довгою сивою бородою, з високим чолом, у шапочці, що була схожа на єврейську ярмулку. Він подав подорожньому руку і повів у покої. Там у старих дерев'яних шафах стояли старовинні книги в шкіряних оправах, людські черепи, на полицях — опудала птахів; далі були ліжка, стіл, на якому лежали сувої пергаменту й папери; колби з якимись речовинами сповнювали повітря важким духом, в ньому вібрало дрімотливе червоно-голубе світло.

Вчитель Рубен був старцем античної краси. Залисини, високе, посічене зморшками замислено чоло, сірі випуклі очі в глибоких орбітах, довга борода, яка починалася на скронях, збігала на запалі груди, надаючи йому вигляду древнього мудреця. Спокійний, твердий погляд, тільки довкола рота залягала легка гіркота сумнівів. Це був учений єврей, який утік з Іспанії до Польщі, але там не зміг стати учителем, бо тримався своєї віри, на щастя, його покликав господар Молдови викладачем математики й філософії в Сокольській Академії. Чернець Дан — один із учнів Академії. Рубен любив його, ділився з ним своїми сумнівами, таємницями, відкриттями. З подивом глянувши на замріяного Дана, мудрий єврей спитав:

— Ну, що?

— Цілком так, як ти мені казав, учителю. Сьогодні я переконався, що безконечний час є витвором нашої душі. Я жив у майбутньому. Скажу, що в мені існують двоє різних людей — один чернець Дан, який оце говорить з тобою й живе в часи князювання Александру-води, а другий має інше ім'я і живе за п'ятсот років уперед.

— Взагалі,— сказав Рубен, — ти можеш існувати в житті всіх тих, від кого ти походиш, і тих, хто походить від тебе. Тому люди несвідомо прагнуть зберігати та примножувати свій рід. Предки повторюються в нащадках. У цьому й різниця між Богом та людиною. Людина є лише однією лапкою в ряду своїх предків і нащадків. Бог же вміщує в собі одночасно всі народи, ті, що є, були, і ті, що будуть; людина — лише точка в часі, а Бог — це час зі всім, що відбувається в ньому. Він подібний до джерела, з якого вода витікає і до якого повертається, або ж подібний до колеса, яке обнімає в собі всі спиці і

постійно обертається. І наша душа охоплює собою вічність, тільки певними відтинками. Уяви собі, що до колеса, яке постійно рухається, приліпилась пилінка. Вона проходить через усі точки, через які проходить колесо, але не одразу, а поступово, тоді як колесо в одну і ту саму мить є у всіх точках, які воно охоплює.

— Про час я вірю, вчителю, а як же із безмежжям простору?

— Так само, як і з часом; ти можеш бути в будь-якому місці, яке не зможеш обминати. Знай, що є закон, згідно з яким у просторі не може бути порожнечі. Але є й умови; треба позбутися ваги нетривкого людського тіла. Ти ж збагнув, що в людині є нескінченний ряд інших людей. Коли з того ряду хтось виходить, його місце займає інший. Тут постійно займати місце не можна, бо це заперечило б твоє існування. А по своїй суті людина вічна, бо з неї виходять інші люди, і вони є поблизу, але відчуті їх неможливо, як не можна обняти власну тінь. З часом ви можете помінятися долями — ти можеш дати тіні своє місце, своє скороминуще життя, а вона тобі — свою вічну долю, — і ти здобуваєш частку всемогутності від самого Бога і в думці здійснюєш своє бажання... здійснюєш, бо символи вічні, як слова Бога, які він промовив при створенні світу і які записані в книзі, котру я тобі позичив.

— Скажи мені, вчителю, коли я зможу збагнути глибину твоїх знань?

— Цю глибину ти маєш у собі, тільки вона ще не відкрита. Думаєш, ти розумів би мої слова, якби не був подібний до мене? Думаєш, я вибрав би тебе своїм послідовником, якби глибинно не знав тебе? Ти — скрипка, в якій замкнуті всі мелодії, і відімкнути їх, пробудити може тільки маестро, і той маестро — я.

— А що, якби цього вечора спробувати піти в простір, створений моєю волею?..

— Ти зможеш, бо той простір у тобі, в твоїй безсмертній душі, в її глибинах. На сьомому аркуші книги є формули, які для цього потрібні. Там же прочитаєш, що тобі треба робити далі. Ясно, що нам доведеться розлучитися назавжди, бо в просторі, якого ти прагнеш, день стає століттям, і, коли ти повернешся назад, застанеш вже не Рубена, а іншу людину, схожу на мене, в якій легко вгадаєш мене... Може, той чоловік тебе не впізнає, бо забуде таємниці свого вчення, і виглядатиме він, як усі інші люди. І я не відкрию тобі тих таємниць, бо то зайве; коли твоя тінь заговорить, вона буде всезнаюча і скаже, що тобі треба робити; коли ти станеш своєю тінню — станеш всезнаючим, і я тобі не буду потрібен. Але ти мусиш збагнути одну річ: моя книга, якщо її читати підряд, буде незрозумілою... та хоч би звідки ти почав її читати, знайдеш у кожному рядку Божу ясність, якщо перегортатимеш по сім аркушів. Але це таємниця, якої навіть я не можу розгадати, бо людині, що повірила в Бога, не збагнути складності всього суцього. Даремно допитуватимешся в тіні... вона про ту таємницю не знає. Кажуть, диявол перед своїм падінням почав був добиратися до тієї таємниці, тому і впав. Якщо розгадаєш ти — розпадеться все довкола тебе, зникнуть із твоєї душі час і простір, і ти станеш, як суха гілка на дереві. Не вміючи розгадати ту таємницю, я не можу нічого радити й тобі.

Рубен поволі розгладив бороду, і глибоким сумом поїнялося його старе мудре обличчя. Дан поцілував йому руку. Невже вони розлучаються назавжди?.. Рубен зняв нагар з

гноту свічки, вона засвітила ясніше, і Дан побачив сльози в очах учителя. Обидва підвелися і Дан, плачучи, обняв Рубена, як обнімає син рідного батька, котрого вже не побачить ніколи.

Тільки-но Дан, підтримуючи поли ряс, вийшов із книгою під пахвою і спустився сходами, будинок перетворився на чорну печеру, воскові свічки — на обгорілі віхті, книги — на перев'язані пергаментом міхури з рідиною, в якій були підвішані за ріжки дрібні чортики, що дригали ноженнями. А Рубен спохмурнів, борода його розділилася на дві цапині борідки, очі жевріли, як згасаючі вуглини, ніс морщився, всихав, як сучок на дереві, і вчитель зареготав:

— Хи-хи, ще одну Душу занапастив!

Реготали, кривлялися, підстрибували чортики в своїх міхурах, а Сатана, випростуючи свої конячі ноги, важко зітхнув:

— Чимало сили я потратив на цього віруючого ченця, але нарешті... хи-хи... нарешті... його знищить мій старий ворог! Хіба я не казав йому, що ніхто не може розгадати таємниці нумерування книги? І він повинен її шукати... повинен... Чому я шукав? Тому, що повинен був знайти...

Дан квапливо йшов тією частиною міста, де жило боярство. Білі, наче срібні, будинки з ганками, з чистими навощеними сходами, стояли серед фруктових дерев, що зводились над парканами. Крізь зелений морок світилися вікна... Він поспішав... його обминали кавалери в гостроверхих смушкових шапках, у шинелях та при шаблях... Він бачив, як ті кавалери перестрибували через паркани, як відчинялися вікна, як білі тіні перехилилися через підвіконня й тяглися до чорних тіней. В іншому місці бачив, як цілувалися крізь ґрати. Подекуди гавкали та вили на місяць собаки, деś перегукувалися нічні сторожі й поверталися з нічної розваги гурти кавалерів. Вони зривали листя з гілок, що випиналися з-за парканів, і кидали його вслід зніченому ченцю... Зорі стерегли небесну твердь, місяць, як срібний щит, пробився крізь хмари, і повітря було золотавим, і дихали пахощами сади, а крізь мереживо листя, наче крізь сито, текло фіалкове світло.

Він опинився дома. Мав келійку в будинку великого боярина. Тихо, як тінь, пройшов довгою верандою, над якою нависав широкий дах... увійшовши до своєї келії, тяжко зітхнув. Чи не тому, що не міг збагнути незвичайних речей? В мороці келії, що пахла ладаном, світився червоний вогник лампадки перед оздобленою сріблом та обтиканою васильками іконою Спасителя. Під піччю захрипло старався цвіркунчик... Засвітив чорну, наповнену олією, лампу, її світло миготіло й чадило. Сів до столу, розгорнув древню книгу з невиразними літерами, з туманним текстом. Стояла така тиша, що було чути, як плинуть думи, як стеляться запахи, як в горщечку на підвіконні росте червона гвоздика. Дивився на закурену стіну, на свою велику фантастичну тінь. Лампа спалахувала, видовжувала свій полум'яний язик, наче хотіла сягнути стелі, а його чорна тінь з довгим носом, у шапці, насунутій на очі, здалося, заговорила з ним таємниче, душевно. Ніби сама питала й сама задумливо відповідала... то він сам говорив із собою... Дивно! Те роздвоєння його ества спонукало до глибших роздумів.

Він пильно вдивлявся у власну тінь... а вона, сердячись на його погляд, стала виразнішати на стіні — перетворилась на старий портрет, мальований олійними фарбами. Він закліпав очима — і вона знову стала просто тінню.

"Настав час мислити, — подумав він. — Чи бажав я, відколи живу, чогось для себе? Тільки для себе... Ні. Чи згадував я коли-небудь її в своїх молитвах? Чи думав я колись про щось інше, крім неї? Крім Марії? О ні! Скільки разів я хотів бути надзвичайно сильним тільки для неї. Хотів повести її в пустелю, де не було б нікого, тільки я й вона і куди злітали б небесні зорі, як золоті та срібні квіти. Я садив би там лаврові сади із затіненими стежками й голубими, чистими, як сльоза, озерами, а вона бігала б потаємними стежинами, вдаючи, що тікає од моєї любові; я наздоганяв би... Ні! Без неї рай став би пустелею".

А хто вона була — ота Марія?

Донька спатара Тудора Местякена, білявий янгол, золота сльоза, біла лілея з голубими, як небо, очима. Глянувши на її зображення в молитовнику, він уже бачив її у вікні, як розпуклу квітку, скидав рясу, одягався в плащ кавалера і чекав, поки глянуть її голубі очі в його чорні. Кілька слів, потиск рук — і вона зникає на поверсі, де пахнуть квіти, де сняться солодкі сни... І тепер він думав про неї.

Фантастичніше замиготіла лампа, збляклі літери старої книги ставали осмисленнішими, проникали в думки та мрії, що клубочились в його голові, а тінь почала набувати вигляду якоїсь ікони, намальованої олією, з високим чолом, з посинілими губами, з непорушним поглядом, втупившись ним у розкриту перед Даном книгу, та тінь зашепотіла його думкам саме те, що він хотів почути: "Ти знаєш, що твоя душа від створення світу і до сьогодні здійснила довжелезну подорож крізь тисячі тіл, які давно стали прахом. Вона сама знає, скільки разів утілювалась, бо стільки ж разів пила воду забуття із Лети, та вода не має смаку. І ніхто не супроводжував твою душу в тих безпам'ятних мандрах, крім мене — тіні тіл, в які вселялася твоя тінь; при кожних проводах до могили, при кожному народженні я стояла біля них; я стояла біля колиски, стоятиму й біля твоєї домовини. Твоя душа, яка сьогодні нічого не пам'ятає, була колись у грудях Заратустри, який силою свого слова пересунув зорі з місця на місце і зробив з них комбінацію цифр. Ця книга Заратустри, яка містить усі таємниці його науки, лежить розкрита перед тобою. Віками люди намагалися розгадати ті таємниці, та так і не змогли зробити цього до кінця, тільки я можу це зробити, бо я говорив зі стіни із Заратустрою отак, як оце з тобою".

Дан виразно побачив розподіл свого єства на вічну душу і скороминуче тіло. Книга Заратустри була його власністю. Він перегорнув сім аркушів — і тінь набрала обрисів б а р е л ь є ф а, ще сім — і вона поволі відділилась од стіни, стала легкою і, усміхнувшись, ввічливо привіталась:

— Добрий вечір!

Між тінню й Даном горів червоний вогник лампи.

— Продовжимо, — сказала тінь, і Дан почув її думку, ніби свою — Єднаючи чаклунством своє єство з твоїм, я стану звичайною людиною і забуду все своє минуле, а

ти станеш вічним, всезнаючим і, з допомогою книги, всемогутнім. Ти пускаєш мене в себе разом із твоєю коханою, яка в плоті, з твоїми друзями; ти примушуєш мене забути видиме моє єство, а сам збираєшся в мандрівку із своєю коханою в будь-який простір всесвіту, наприклад, на місяць. Проживеш там сто літ, які тобі здадуться одним днем. Можеш і землю взяти з собою, щоб не сердилася на тебе; перетвори її на намистину для твоєї коханої; повір мені, що в тисячу разів зменшена в пропорціях, земля залишиться такою самою, і люди на ній вважатимуть, що вона така ж велика, як сьогодні. їхній вік?.. Година твого життя для них буде віком, миті будуть десятиліттями, триватимуть війни, коронуватимуться королі, вмиратимуть і народжуватимуться народи, врешті всі дурниці, що трапляються тепер, будуть і тоді, хоча, ясна річ, у зменшеному вигляді, але абсолютно так само.

— Гаразд, — мовив Дан, беручи прозору холодну руку тіні, — доручаю тобі написати спогади про твоє життя, щоб я знайшов їх, повернувшись на землю. В тебе холодні судження, ти зможеш описати всю видиму оманливу природу світових речей від квітки з наївним розумом, у барвистому одязі, з її ніжністю до людини, яка окутує гучними словами, своїм лицемірством, що триває впродовж всієї історії людства, зможеш описати корінь зла і егоїзму. Побачиш, як обманюють у школі, в церкві, кажучи, що ми входимо в світ справедливості, любові, святості, обіцяючи на тому світі блаженство. Ах, хто хотів би жити, якби замість казок розповіли про справжній стан речей?

— Це заклик філософа? — гірко посміхаючись, запитала тінь. — Дуже добре! Те, що ти кажеш, мені велить доля. Засвічу лампу і шукатиму людей. Коли ти повернешся, спогади про моє життя знайдеш у шухляді цього стола, мене вже не буде, я помру, адже години твого життя будуть земними роками. Перегорни ще сім аркушів і тримай мене за руку! Що відчуваєш?

— Наче літаю в повітрі, набираюся великої сили; відчуваю, як розсуваються атоми мого мозку і розум стає ясним, як сонце.

— А я темнію, — сказала тінь, — втрачаю відчуття вічності, мій розум стає важким, як олово... Перегорни ще сім аркушів, і наше взаємне перетворення завершиться.

Дан перегорнув сім аркушів — тінь стала схожою на нього людиною, але та людина глянула на Дана, як на тінь з тремтячими губами, з непевною ходою. А він, ставши світлою тінню, підняв довгу сильну руку і звелів:

— Спи!

Годинник деренчливо вибив першу годину.... втілена в людину тінь впала в ліжко, як мертва. А Дан накинув на плече свій довгий плащ, погасив лампу, навшпиньках вийшов і зачинив за собою двері; тихо пішов залитими місячним світлом довгими вулицями міста; штори на вікнах були опущені, ворота й вікна зачинені, тільки походжали сторожі із своїми костурами; сонлива тиша, літнє тепле повітря, ясен місяць, золоті зорі з віями променів, чисте, голубе небо, високі будівлі з місячними покрівлями — оце картина! Його кроків не було чути... Закутаний у плащ, у насунутому на очі капелюсі ішов він освітленими вулицями — і на мурах не було від нього тіні, вона залишилася дома і сам він став прозорою тінню. Крайній будинок на вулиці був голубий, облитий

місячним світлом, із затуляними білими фіранками вікнами. Він тихо постукав у шибку.

— Це ти? — почувся милий, ніжний голос.

— Я... відчини вікно... на вулиці нема нікого, тебе не побачить ніхто, а якщо й побачить...

Тихо відчинилось вікно, розсунулись фіранки — і з'явилася голівка янгола з кучерявим русим волоссям... Місячне світло падало на її обличчя — і голубі очі промінилися, як при світлі сонця. Під білою нічною сорочкою зрадливо випиналися дівочі перса, голі до пліч руки тяглися до нього, і він голубив їх поцілунками. Потім стрибнув через вікно, охопив руками мило обличчя і цілував так запально, так жагуче в уста, наче випивав із них все життя.

— Кохана... — гладив золоті коси. — Ходімо зі мною в світ!

— Куди?

— Куди-небудь. Будемо жити щасливо, де б ми не були, нас ніхто не тривожитиме — ти для мене, я для тебе. Із своїх мрій ми збудуємо палаци, з наших дум розіллються глибокі моря, наші дні стануть віками щастя й любові. Ходімо!

— А що скаже мама? — спитала вона заплаканими очима.

Її тінь вимальовувалась на стіні. На неї глянув Дан; тінь розкрилилась і, кознувшись по місячному променю, впала на ліжку.

— На кого ти дивишся? — тремтячи на його грудях, спитала Марія.

— На твою тінь, — сказав він, усміхаючись, — вона залишиться на твоєму місці... Бачиш, як вона спить.

— О, якою вільною й легкою я відчуваю себе! — каже вона золотим голосом, — ніякого болю, ніякої печалі на душі... Дякую тобі!.. Який ти зараз гарний... Здається, ти явився з іншого світу.

— Ходімо зі мною, — шепотів він їй на вухо, — ходімо поміж зорями, між промінням подалі од цієї чорної, нещасної землі, і ми її забудемо, будемо думати тільки про себе.

— Ходімо, — прошепотіла вона, обнявши його й цілуючи в уста.

Її поцілунки додавали йому натхнення й нової сили. Взявши під плащ, пригорнувши до себе, він ніс її тихо в опромінене небо крізь чорні хмари, крізь рої зірок, поки не опинились вони на місяці. Їхня подорож тривала не довше, ніж гарячий поцілунок.

Він опустил солодку свою ношу на пахучий берег голубого озера, що відкривало очам світлі глибини, віддзеркалюючи в них корону дібров, які оточували його. Він знову рушив до землі. Сів на гребені чорної хмари, навмання розгорнув книгу Заратустри, почав читати про землю — і кожна літера була роком, кожен рядок — століттям. Ставало страшно від того, скільки злочинів мало статися на цьому маленькому атомі всесвіту, на оцій чорній грудочці, яка зветься землею. Крихти грудочки зветься імперіями, ледь помітні інфузорії зветься імператорами, а мільйони інших інфузорій в тому грішному сні граються в підлеглих... Він простер над землею руку — і земля почала швидко зменшуватись, поки не стала маленькою, як голуба квіточка конвалії із чорною серцевиною. Величини були відносні. Атоми серцевини мали своїх королів,

вели війни, поети не могли знайти в цілому всесвіті достатньо метафор і порівнянь, щоб оспівати героїв. Дан дивився в підзорну трубу й дивувався, як земля досі не репнула від того беззаконня, що творилося на ній. І квіточка стала намистиною. Дан узяв її і, повернувшись на місяць, нанизав на разок намиста своєї коханої.

А яку красу творив Дан на місяці!..

Оволодівши безмежною уявою, він засвітив двоє сонць і три місяці в глибині неба, із гірського пасма збудував палац. Колонадами були сірі скелі, дахом — давній праліс, що сягав хмар. Високі сходи зводились над проваллями, над перелісками, що тяглися в долину, де протікала велика ріка, що, здавалось, несла свої острови, наче порослі дібровами кораблі. Води в глибинах віддзеркалювали зорі так, що, дивлячись на них, можна було подумати, наче дивишся на небо.

На островах виднілись дуплаві стовбури дубів, крихти бурштину. Тіністі діброви при берегах здавались раєм, який починається з коріння, але росте і в небо, і в глибіню. Ряди черешень струшували рожеві сніжинки рясного цвіту, з якого вітер насипав замети; квіти співали своїм листям, на якому, наче коштовні камінчики, сиділи жуки, і їхнє приємне дзижчання сповнювало простір. Захрипло цокотіли цвіркуні, наче розкидані по траві годинники, а смарагдові павуки на одному з островів виткали цілий діамантовий міст при пологому березі, повплітавши в павутину місячні промені. Ступала тим мостом біла, мов срібло ночі, Марія, заплітала косу, яка стікала золотом по її руках. Крізь срібliste вбрання просвічувалося молоде тіло. Білі ноги ледь торкалися мосту... А то плавала на кедровому човнику, і до неї котилися хвильки. Дан хилився увінчаним голубими квітами чолом до її колін, а в неї на плечі співала жар-птиця.

Широка ріка текла тіністими лісами, і води її були затінені, тільки іноді проміння торкалося хвиль; дерева сплітались віттям над рікою, що текла до скелястих гір, перед якими розливалась, утворюючи велике дзеркало, що сяяло, як сонце, а крізь прозору воду в ньому було видно на дні кожну сріблінку.

Розважаючись, Дан і Марія придумували гру в карти. Королі, дами, валети були схожі на тих, що в казках, які колись їм розказували вечорами. Гра була довга, заплутана, як у казці про Халіму, в якій женився король, дами виходили заміж, ходили закохані валети. Казка тривала, поки їх не зморював сон.

А який був сон!

Перед тим, як заснути, Дан і Марія бралися за руки і, коли зорі співали молитву всесвіту, усміхнені уста закоханих підспівували їм. Потім її голівка хилилась на подушку. Бачити її такою міг тільки він! Дан цілував її руки... Спав навколішках. Обое бачили один сон: сяюче небо, в ньому літають білі крила, виграють кольорами райдуги... Високі брами, мармурові галереї, в чистому, запашному повітрі зграями линуть зорі. І закохані ходили тим світом. Тільки одна брама була зачинена. Над нею в трикутнику — вогненне око. Над оком химерними арабськими літерами щось написано. За брамою був Божий трон. А напис був загадкою навіть для янгелів.

Але ж людина не може насититися щастям! Вічний символ над брамою перед Божим

троном не давав Дану спокою. Не було на нього розгадки і в книзі Заратустри... Щоночі повторювався цей сон, щоночі Дан з Марією ходили у сонячних небесах... Кожного разу Дан брав із собою книгу Заратустри, силкувався розгадати напис над брамою, але даремно. Пролітали янголи, несучи в полах свого одягу молитви смертних, сумно поглядали на нього. Один із них підлетів до Дана і тихо спихав: "Навіщо ти шукаєш те, чого не може збагнути твій розум?" А другий: "Навіщо ти хочеш добути із міді дзвін золота? Не вийде!" Дивно, але Дану здавалося, що янголи літають так, як у своїх думках велить їм він... Тільки не міг збагнути тієї гармонії між своїм життям і життям янголів.

— Невже ти не помічаєш, Маріє: усе, що я задумаю, янголи вмить виконують?

Вона затулила йому долонею рота і зашепотіла на вухо:

— Коли йде дощ, виростають злаки, коли захоче Бог, ти думатимеш те, що думають янголи.

Даремно вона старалася. Його розум, його погляд були спрямовані тільки на вічно зачинену браму.

— Я хотів би побачити Бога, — сказав він янголу, який пролітав неподалік.

— Якщо ти не маєш його в собі, то він для тебе не існує, і ти даремно шукаєш, — серйозно промовив янгол.

Потім Дан відчув, що його голова наповнена піснями. Вони гули, як бджоли у вулику. Лунали чарівні арії, аж п'янів його розум. У такт тій музиці рухались зорі, усміхались янголи, слухаючи мелодії, що не вгавали в його голові. Янголи були в срібlistих шатах, з довгим волоссям, що спадало на плечі, з голубими променистими очима... А найкращий, якого він побачив у своєму сонячному сні, грав на арфі дуже знайому пісню... Дан міг назвати наперед кожен ноту. Повітря рум'яніло від тієї мелодії, тільки арабські знаки червоніли, як жар уночі.

"Ось питання! — подумав Дан. — Воно пронизує все моє єство. Невже янгол не співає того, що думаю я? Невже не літають усі так, як хочу я?" З невиразним болем він пригорнув Марію до серця... Омана землі палала перлиною в її намисті... "А може, я сам, не відаючи того, і є Богом..." І раптом страшно загриміло — вмерло море, розкололося небо на шматки голубої смальти і Дан відчув, що летить у безвість. За ним — стріли блискавиць, оглушливі громи. "О нещасна думка!.." — застогнав він, судомно тримаючи в руці книгу Заратустри, інстинктивно зриваючи намисто землі з Маріїної шиї. І Марія падала з його обіймів, мов ніжна вербова гілочка, тяглася до нього руками і кричала:

— Дане! Що ти зробив зі мною?

А за ними гриміло:

— Як же ти смів подумати? Маєш щастя, що не вимовив усю думку до кінця!

Наче залізний уламок, що одірвався од магніту, він летів у безмежжя, летів, як блискавка — за мить долав дорогу в тисячу літ. І раптом у просторі довкола нього стало тихо, запанувала темрява — жодного звуку, жодної цяточки світла. Він розгорнув книгу, кинув намистину й почав читати. Світла намистина летіла крізь морок і ставала

дедалі більшою, аж поки не стала завбільшки як місяць... а він з книгою в руці вибирався на великі хмари й наближався до землі... вже бачив променисті шпилі та вогники міста, була тепла літня ніч, пахтіли сади... і він розплющив очі...

Поволі отямився від сну. Золота куля сонця була вже в голубому небі; сад за вікном, при якому спав Діоніс, був вологий і прохолодний після нічної зливи, квіти кокетливо тяглися до сонця, на їхніх пелюстках виблискували краплини. В будинку, що через дорогу, фіранки ще були зсунуті. В саду біля того будинку цвіли вишні й черешні, акації своїми фіалковими сутінками затуляли алеї.

Чи це був сон його мрії, чи видіння про людське буття? Раптом трохи одсунулась фіранка і з-за неї з'явилась русява дівоча голівка. Дівчина усміхалась...

"Марія..." — прошепотів він, і його серце завмерло.

Її заплетені коси спадали на плечі; на скроні тріпотів пурпуровий промінець, рот — як перестигла ягода вишні, обличчя — мов яблуко з боярського саду. Чого вона усміхається, ну, чого?.. А вона засунула фіранку.

Хоч Дан розумів, що його мрії не можуть здійснитися, та серце хотіло свого. Тепер він знав, що кохає. "І навіщо мені це горе? — плакав він душею. — Чи мало мені бідності, в якій я жив, не маючи ніяких забаганок? І ось перше моє бажання та, можливо, й останнє — нездійснення!" Поглибшали гіркі складки в кутиках уст, і затремтіла душа від думки, що він не зможе позбутися цієї важкої любові. Надія? Не може він мати ніякої надії. Але почуття, якого він не знав ніколи, вже було. Невже так народжується кохання?

Вона з'явилася знову, і знову усміхнулася. Цього разу зовсім розсунула фіранки і стояла з гвоздиною в руці, задумливо дивилась на пурпурові пелюстки. "Неоціненна!.. — шепотів він. — Вона мусить бути доброю, але чому усміхається, чому? Чому з'явилась у вікні? Чи бачить вона мене? Якщо бачить, якщо ця усмішка має якийсь смисл... Невже вона не кокетує?.." А вона знову зникла.

— Напишу їй, проситиму... проситиму, щоб не усміхалась, не спокушала мою душу. Отак... Вона вчинить мою волю. Вона така добра: проситиму, щоб була злою.

І з болючою, не знаною досі насолодою, він почав писати:

"Зоре, убогий маєтностями, красою і духом, маю таке хворе серце, як іскорка вночі, і кохаю тебе. І твої очі, світанкові зорі, так глибоко дивляться мені в душу, коли ти снишся чи видишся наяву. У промінні твоїх очей я розумнішаю.

Чи можеш ти уявити почуття, з яким пишу тобі, янголе мій?

...О ні! У твоєму світлому житті не може з'явитись і тіні того болю, який крає моє серце. А крає!.. Уяви собі, що з людини, з істоти, яка може почувати, воістину не залишається нічого, крім повсякчасної, загнаної в тіло безнадії. Ти не знаєш таких людей. Вони не можуть з'являтися в твоєму оточенні. Вони внизу. Коли чийсь серце загублене в нужді, коли воно пригнічене, то шукає ґрунту своїм почуттям десь поблизу, а коли вино мимоволі піднімається духом до тебе і не в силі зупинитися, що може почувати людина? Смуток? Ні, то не смуток-безнадія! То агонія душі, підсвідома груба, марна боротьба. Безнадія вбиває, а почуття не гаснуть. Мученицька моя любов. У кожній

порваній жилці — безконечний біль; з кожним стуком рветься моє серце. Смерть настає життєво, а безнадія мучить довго, воно — пекло. Маріє, чи можеш ти уявити таке страждання і не заплакати від жалю, ні — від жаху? Якби я мав кам'яне серце, а душу — з трутизни... Є болі, які можна вгамувати, але мої не такі. Навіщо я на цьому світі, коли з'явилася ти? Навіщо мої очі побачили тебе? Краще б я був сліпий, то й не знав би цієї муки! Пішов би я з цього життя... Трояндо! Як ти усміхаєшся в саду твоїх днів, не знаючи, що тимчасом рветься чиясь серце; зоре! як ти світишся в своєму небі, не відаючи, що за тобою вмирає чиясь душа! І в своєму невіданні ти ще краща, і від того ще тяжчі страждання моєї душі. Ах, наскільки ти вродлива, настільки нещасний я! Не мав я надії, то й мало хвилювався; не мав у житті ніяких бажань — мало хвилювався, тільки одне на віку з'явилося, та й воно нездійсненне — це ти! Хоч би якою великою була твоя милість, до тебе мені не наблизитись. Не усміхайся мені! Твоя усмішка сповнює мене даремною надією. Полюбити мене тобі не дозволено, зневажай мене, прошу! Можливо, твоя зневага вб'є мене, а смерть проти моїх сьогоднішніх страждань — ніщо. Цілую сліди твоїх ніг, цілую стіни, по яких майнула твоя тінь, зневажай мене! Я не можу тебе не любити. Ти не знаєш чому, і я не можу тобі сказати, але твоє обличчя, твоя тінь, що впала на вітрила моїх дум — це єдине моє щастя в цілому світі.

Маріє!.. А може, тебе звати інакше! Ні, інакше тебе звати не можна... Прощай, прощай!"

Від того, що написав про надію свого солодкого болю, в нього холола душа. Уявляв, що дівчина могла б належати йому. Вона! В цьому слові весь світ! Коли уявляв, як би він обнімав її, як би цілував її очі, як би дивився на неї цілими годинами, йому хотілося збожеволіти. Що для нього життя? Він відчував, що година з нею дорожча за цілий вік. Яка була б повна, хвилююча, щаслива та година любові! І як би він її назвав? Уже винайшов кілька імен, одне миліше за друге, — незбагненні, вони спонукали б її усміхнутися; усмішка — тінь щасливої думки; скільки ласки в її погляді; скільки щастя — потримати її руку в своїй долоні; і він відчуває, як її рука тягнеться до його серця, що тривожно стукає... він би плакав і сміявся од щастя, як дитина, а потім збожеволів би на все життя, привиджалась би йому неповторна година...

Звідки ці незбагненні почуття, це нестримне божевілля? Він не відчував голови, серця, не відав, що було довкола в рожевому світлі; йому ввижались тільки білі фіранки і з-за кожної являлась усміхнена, по-дитячому соромлива голівка. Закоханий у неї? Ні, цього мало! Він закоханий у кожную її думку, в кожен її крок, у кожную усмішку. Його любов множилася в тисячу разів. Був би він Богом, забув би про цей всесвіт, шукав би інший в її голубих очах і не знати, чи знайшов би... Шукання було б вічним. Як він її любив! Якби вона знехтувала ним, він любив би її нехтування.

"Ах, — болісно посміхнувся він, — один лише раз поцілувати її, і нічого більше не хотів би... Ангел мій!"

Відіславши листа, Дан, хвилюючись, стояв біля вікна, ніби чекав смертельного вироку; не знав, що думав, а може, й не думав нічого... Ох, просив зневаги, а сподівався на

любов...

Коли вона з'явилася у вікні, він відступився. Його очі світилися нездоровим блиском; явилась вона красива, але заплакана, її очі дивилися у далечінь; в опущених руках вона тримала листа, і по її пригніченому обличчю було видно, що вона ось-ось заригає, як дитина, котра провинилась. І він став у вікні, і ті очі глянули на нього... глибокі, жалісливі, соромливі. Вона зіжмакала в руці листа, притисла його до серця... і... гострий біль пронизав йому груди; здавалось, що він помирає, що розривається серце, білий туман заволікає очі... і все. Він упав на підлогу.

Дівчина, злякавшись, відскочила од вікна.

— Що то за лист у тебе в руці, Маріє? Чому так зблідла? Що з тобою? — лагідно спитав старий, що теж з'явився у вікні, беручи дівчину за підборіддя.

Вона спробувала усміхнутись, але тільки болісно скривилась...

— Покажи!..

Розгортаючи зіжмаканий аркуш, він глянув на дівчину:

— Від кого лист? Де живе ця людина?

Вона впала батькові на груди й заплакала:

— Отам він, бідолаха, в опустілому будинку, що через дорогу... Я крізь вікно побачила, як він упав, наче мертвий... Побіжи, тату, може, він ще живий...

— Як він виглядає?... — захвилювався й старий.

— О! Він вродливий! — відповіла вона швидко. — І коли усміхається, прикушує губу.

З'явився ще один — лисий, в окулярах. З ним заговорив батько, показуючи листа. Лисий похитав головою.

Вони швидко збігли сходами, і вже були в будинку, що через дорогу. Хоч обидва були старі, але так квапились, наче переживали за Діоніса. Відчинили двері. Він лежав на підлозі — волосся скуйовджене, очі заплющені. Лисий підняв його, оголив груди:

— Щастя, що не розірвалося серце... Здається, він дуже вразливий. Такі вмирають і від радості. Не треба будити... Дамо понюхати хлороформ — і непритомність перейде в глибокий сон.

Поки лікар (ви вгадали, що лисий був лікарем) говорив сам із собою, похитував лисиною, піднімав брови, пересував на лоб окуляри, Маріїн батько розглядав портрет на стіні і пояснював випадок коротко: персону, якою займався ескулап, мала право на спадщину, про це свідчила його схожість з тим, що на портреті, та й інші речі, які нас не цікавлять, але вони пов'язані з походженням Діоніса... Отже, його матеріальне становище відтепер мало змінитися.

Його положили на ліжку. Мармурова блідість обличчя виділялась на тлі скуйовдженої чуприни. Одна рука лежала на серці, наче затискувала біль; друга звисала з ліжка. Під чорним плащем вимальовувалася струнка постать. Маріїн батько, нахилившись, уважно розглядав обличчя хворого.

"Ага!" — щось лукаве подумав лікар.

Густий, сірий, мерехтливий туман... Потім темно-синє небо з блідими од дихання ночі зорями, з кучерявими хмарами, з теплим повітрям... і знову старе місто з кривими

вулицями, з похилими будинками під замшілими дахами у місячному світлі... і Дан квапливо перетинає смуги місячного світла... входить у свій будинок, впізнавши його в тривалому сні.

— І мені згадалася, — каже він, — та загадка, про яку думав Рубен, що вона не під силу людському розуму.

Його тінь спить у ліжку.

Він читає книгу Заратустри... тінь поволі підводиться... в неї заплющені очі... вона витоптується... приліплюється до стіни і сидить перед ним якось іронічно, насмішувато, завелика в порівнянні з ним.

Дан відчуває себе хворим, знеможеним під вагою своїх думок. Крім того, якась блискавиця в мить його падіння пролетіла йому крізь серце. Він лягає на ліжку, вкривається рясом... Перед ним проходять якісь дивні, ніколи не бачені істоти. "Ах, я скоро помру, — думає він, — це вже потойбічні тіні". А його тінь наче посміхається. І диво! — в неї голубі очі. "Чорт би її забрав, — думає він, — і моя тінь глумиться з мене". Відчиняються двері, і входить учитель Рубен.

— Що трапилось, учителю? Коли це ти відпустив бакенбарди й став одягатися в жидівський лапсердак?

— Дай мені спокій, пане, давно! Відколи ти мене пам'ятаєш, — каже Рубен, поглажуючи бороду. — Хіба ж ти хоч раз бачив мене інакшим біля Старого ринку?

— Біля Старого ринку... Там Рівен — букініст. Хіба ж ти не вчитель Рубен?

Рубен довго дивиться на нього й серйозно проказує:

— З тобою погано, пане.

— Я помираю, вчителю Рубене... Заглянь у мій стіл, там спогади моєї тіні, цієї, що бачиш на стіні, вони написані, коли я був на місяці.

Єврей знову дивиться на хворого й похитує головою:

— Тінь, про яку ви кажете, — це наш портрет.

— Учителю Рубене, ти, певне, з глузду з'їхав відколи ми не бачились, — каже, усміхаючись, молодий, — а може, я став істотою вищою за свого вчителя, адже можливе й таке.

Єврей підійшов до столу, відсунув шухляду і справді дістав перев'язані голубою ниткою старі, пожовклі папери. Глянув на них і поклав на стіл. Тієї ж миті до келії ввійшло двоє людей, яких Дан не бачив ніколи. Один із них кістлявий, лисий, підійшов помацати його пульс, другий говорив з Рубеном, той показував йому папери... чоловік швидко їх переглядав... "Безсумнівно..." — сказав він сам собі, потім спитав єврея:

— Відколи ти його знаєш?

— Давно. Він купував у мене книги. В основному найстаріші, ті, що я не міг продати нікому. Я сам купував їх огулом у старих людей і продавав за безцінь, як папір на вагу. А в нього була пристрасть до тих нудних, незрозумілих книг. Тепер також маю кілька таких, от приніс показати йому, він, звичайно, купив би, але... як бачите... І не каже мені: здирцю Рівене, а — вчителю Рубене! Єдиний бог знає, як може звихнутися в голові нещасної людини.

Хворий, чуючи ту розмову, не знав, як її розуміти. "Дурні люди, — думав він, — і вчитель Рубен зовсім зсунувся з розуму... не впізнає мене. Ага! — подумав потім. — Я помер, і Рубен прийшов продати медикам труп... Правильно, після всіх моїх перетворень моє тіло мусить бути феноменальним. Але чи лікарі вони — оті двоє? Мені здається, що обидва схожі на Сатану. А може, це одна людина розділена надвоє, і з ними про мене лукавить Рубен... Одна половина з волоссям, друга — з лисиною. Та, що з лисиною, промацує пульс, а та, що з волоссям, розглядає повішану на стіні тінь. Диви! Зараз одірве її од стіни і віддасть Рубену".

— Браво, вчителю Рубене! — крикнув він. — Твої чорти добре навчилися відривати тині од стін, і цей лисий забере мою... хоч, як бачиш, вдає із себе лікаря... Браво! Браво! Він, сміючись, заплескав у долоні.

Рубен забрав тинь і папери зі столу і вийшов, гримнувши дверима.

— Ти, єврею, поніс мене... Ти продав мене мучителеві душ... — болісно шепотів він, ховаючи голову в подушку.

— В нього жар... він марить... — серйозно проказав лисий.

Ніч... Крізь відчинені вікна ллється духмяна прохолода, і Діоніс у ліжку тремтить од гарячки, в нього сохнуть губи, чоло обливається потом, йому болить важка голова. Але Діонісу здається, що він прокинувся після довгого примарного сну і з недовір'ям дивиться на дійсність, що оточує його. На стіні не стало батькового портрета, на підлозі не стало старих книг... житло те саме, тільки в ньому ноні, дорогі меблі, на підлозі — килими, тільки ліжко те, що було. "Дивно, — думає він, — із чуда в чудо, я вже не знаю, що відбувається зі мною". Місяць виливав усе своє золото в його кімнату, і під тією прозорою поливою меблі й килими здавалися дрімотно-матовими; тихо й розмірено чвакав якийсь годинник на стіні, а в голові жужжмами пролітали давні й недавні божевільні події. Все йому здавалося сном; відчував, що розум прояснів, освіжився. Не стало затуманеної юності; він дивився в майбутнє, наче в чисте, прозоре, як сльоза, озеро. І не міг пояснити цього просвітлення в розумі. Заплющив очі — і відчув, що на краю його ліжка хтось сидить. Потім відчув на своїм чолі дотик маленької ніжної руки. Ледь розімкнувши повіки, побачив бліде овальне обличчя хлопчини, золоте волосся, прикрите чорним оксамитовим, ширококрисим капелюхом, тендітні плечі облягала теж чорна, оксамитова блуза з широкими відлогами. Діоніс, вдаючи, що спить, зміг його оглянути з голови до ніг — до маленьких черевичків, що світилися на квітчастому килимі.

"Ой, та це ж Марія!" — здригнувшись, подумав він.

Так, то була вона. Говорила сама з собою, з дівчатами таке трапляється часто. Той шепіт для нього був медовим:

— Я переодяглася і втекла з дому... Все відкладала на завтра, на післязавтра... лікар казав, що це буде небезпечно для нього. Це я небезпечна! — проказала виразно. — Якщо він отямиться, о, тоді... Спи, спи... — шепотіла вона, схилившись над ним.

Він відчував, що на його волосся падає роса... І раптом обняв дівчину... Злякавшись, вона пробувала вирватись, але він притис її до своїх грудей... І підвівся.

— Пустити мене, — почервонівши, просила вона.

А він, скинувши того хлоп'ячою капелюха, гладив їй чоло, русі коси, що спадали на плечі... Потім узяв її руки в свої... вона не чинила опору.

— Ти мене любиш, Маріє?

— А якщо мене звуть не Марією? — вдала сердиту.

— А як же?

— Так, так! Марія, — сказала вона ніжно, — але мовчи, тобі не можна говорити... і вставати тобі не можна.

Вона поклала його на подушку... Він хотів говорити, але вона поцілунками затуляла йому уста... Він заплющував очі й відчував, як у грудях шаленіє серце... Потім глянув на неї, обняв, усміхнувся, пройнявся вогнем і...

Часто довгими зимовими ночами, по тому, як вона стала його багатством, коли вони з доброї волі переїхали жити в село, щоб бути подалі од людського гармидеру, Марія входила до освітленого тільки мерехтливим полум'ям каміна салону, одягнена за хлопця, як тієї ночі, коли вона прийшла до нього вперше. Струнка, в тій самій оксамитовій блузі, в ширококрисовому капелюсі на її золотавих косах, у хлоп'ячих черевиках, вона підступалась до нього, і вони, побравшись за руки, ходили в теплому мороці й цілувалися або ставали перед дзеркалом і, прихилившись одне до одного головами, сміялися, дивлячись на приємний контраст; його обличчя — змужніле у важкій молодості, а її — овальне й миле. Наче молодий демон і сміливий, рішучий ангел, який ніколи не знав сумнівів.

І нарешті. Хто справжній у цих випадках — Дан чи Діоніс? Багато з наших дослідників шукатимуть якогось ключа і знайдуть складові елементи його душевного буття в реальному житті: Рубен — це Рівен; тінь на стіні, що відіграє тут важливу роль — це портрет з голубими очима, з його зникненням зникає те, що ви називаєте ідеєю фікс. І нарешті, захопившись за нитку причинності, багато хто пояснюватиме суть усіх цих випадків просто снами чи хворобливими видіннями.

Сон чи ні — ось питання. Чи можемо ми з певністю сказати, що за лаштунками життя є режисер? Чи не є ми тими статистами, які, прагнучи показати велику армію, по кілька разів проходять сценою і поза лаштунками? Чи не так і в історії людства: одні зникають і з'являються, а глядач у залі приймає їх за нових, і тільки режисер знає, скільки їх насправді. Ми того бачити не можемо. А чи не може бути, щоб за якихось умов ми могли заглянути в минуле?

Спробуємо прочитати кілька уривків із листування Теофіла Готье, який ілюструє цю думку: "Ми не завжди належимо до тієї країни, в якій народилися, і тому шукаємо справжню свою батьківщину. Такі люди почувають себе вигнанцями в своїх краях, чужими біля власного вогнища і страждають від ностальгії... Якби ж то можна було легко визначити не тільки країну, а й століття, в якому вони мали б прожити насправді свій вік... Мені здається, що я колись жив на Сході, і якщо під час карнавалу переодягаюся в якийсь каптан, то думаю, що знайшов свій справжній одяг. Я завше дивуюсь, що вільно не володію арабською мовою. Очевидно, забув".

Примітки:

5

За інших рівних умов (латин.)

6

Будь проклятий! (Латин.)

7

Будова світу, або короткий курс геоцентричної астрономії (латин).

8

Господар неба не спить дні і ночі — стежить за земним часом і налагоджує його (латин.).

9